

בכורים (1864-1865) "לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה"

משה פלאי

ליקר רוח [:] לזכרון המשכיל וחכם, יועץ נדיבות ואיש חמודות, מליץ נעים הנותן אמרי שפר בעט סופר מהיר, מוה' נפתלי קעללער, אשר בלא יומו נאסף אל עמיו, יהי זכרו ברוך עד העולם". המאמר הוא נקרולוג ביוגרפי שבו סיפר לטריס, כדרכו בביוגרפיות קצרות שכתב על אנשי ההשכלה, על תולדותיו, גידולו וחינוכו של מושא הביוגרפיה. לטריס תיארו כילד חלש כבר מילדותו, אך חזק ואמיץ ברוחו, שכבר בימי עלומיו גילה "תשוקה רבתי לכל דבר חכמה תושיה ומזמה, ובפרט לחכמת ישראל ולחמדת לשוננו הקדושה" (עמ' XVII). המשך חינוכו היה אופייני למשכילים הצעירים בזמנו, לפי תיאורו של לטריס. הצעיר מחפש מורה שידריך אותו, אך לא מצא איש. "אין אור מסביב לו", אך הוא לומד בכוחות עצמו, "באין מנהל ומחזיק ביד, באין משען ומשענה". ולא זו בלבד, אלא שהיה עליו להתמודד עם "אבני נגף וצורי מכשול [...] ורודפים ושוטנים ומוציאי דבה [...] הלא המה מורדי אור" אשר היו "לנפתלי כקוף מכאיב וסלון ממאיר" בראשית דרכו אל ההשכלה (שם).

חינוכו עד גיל 14 היה ב"חדר" שהמלמד לימדו "ללא הועיל", כדרך הנהוג ברוסיה ובפולין, "הממלאים מוח הילד הרך בדברים נשגבים בהלכות התלמוד והפוסקים בטרם ידעו דבר מה בדברי נביאי אל וחוזיו אשר המה מעולם יסוד מוסד לכל חכמתנו ובינתנו לעיני העמים, וזאת היא מחלה נושנת לא תוכל להרפא". וכך הפכה ביוגרפיה אישית זו לביוגרפיה כללית של כל פרחי ההשכלה. למרות המהמורות והמכשולים בדרכו, עלה בידי קלר לקנות חכמה בעצמו ולעלות "מעלה מעלה ברוח תבונתו". הביוגרף ייחס זאת להשראה אלוהית: "כי רוח ה' סמכתה ותחל לפעמו לבקש דעת בכל נפשו ומאדו מן הספרים אשר אנה ה' לידו", גם בענייני מדע, וגם הגה "בתורת ה' ובדברי הנביאים ובתורה שבעל פה בדרך ישר לו לבדו" (שם).

בהמשך תיאר לטריס את נישואיו של קלר בגיל 17, ויצא בהתקפה על נישואי הבורס הנוהגים בין היהודים (עמ' XVIII). הוא המשיך לתאר את עיסוקיו של קלר במסחר, את אובדן רכושו, את ההוצאה לאור של בכורים (עמ' XIX), ואת חוליו אשר חלה, ופטירתו. הובטח כי ראשי הקהילה יתמכו בשניים מיתומיו וידאגו לכל מחסורם ולחינוכם (עמ' XX).

בכורים, כרך ב: "דור ההשכלה הוא עמוד האש ההולך ואור לדור ההצלחה"

מהערה שהעיר קלר במאמר העורך ובסוף רשימת הספרים החדשים בכרך הראשון (א, עמ' [VI], 206), נשמע כי לא היה בקו הבריאות. חששו שלא יזכה להביא את הכרך הבא לדפוס אכן התקיים, והוא נפטר בטרם הודפס הגיליון השני. הכרך יצא לאור בידי מאיר איש שלום (פרידמן), והוא עומד בסימן פטירתו של העורך הראשון, ששמו עדיין מופיע כמוציא לאור גם בשער כרך ב.

שער השנתון

השער זה לשער הכרך הראשון בעדכון השנה, מספר הכרך ושמות המשתתפים, ובהשמטת הלוח, שלא הוכנס בגיליון זה.¹ בראש הגיליון פרסם מאיר איש שלום הודעה על פטירתו בלא עת של העורך נפתלי קלר, שהכין את הכרך ושאותו הספיד לטריס בהמשך הגיליון.² המהדיר, מן המורים בבית המדרש בווינה שפרסם מאמרים על המדרשים בכתבי העת וכן ספרים בנושא זה, קיבל על עצמו את מלאכת ההגהה וסידור המאמרים כפי שהכנים המנוח, ולא שינה דבר בכרך. הוא אך השמיט מכרך זה את לוח השנה שלא הושלם כדי שלא לעכב את הוצאת השנתון וגם כדי לצמצם בהוצאות.

כדי לכבד את זכרו של קלר, הוא בא בדברים עם אייזק צבי הירש וייס, והם גמרו אומר להמשיך את מפעלו של המנוח ולהוציא את השנתון בעתיד, ועל כן הוא פנה אל כותבי וקוראי כתב העת להמשיך לתמוך בשנתון כבעבר.

בעמוד סמוך התפרסמה הודעה של אהרן ילינק בגרמנית, שבה גם הוא מסר על פטירתו בלא עת של העורך, נפתלי קלר, אשר הותיר את אלמנתו וילדיה ללא תמיכה. הוא ציין כי הספרות העברית חבה חוב למנוח על תרומתו, ומשום כך הוא פונה אל החותמים בבקשה לסייע בעזרה למשפחת המנוח.³

הערכה על קלר

בעמודי הפתיחה של הכרך נדפס מאמר הערכה על נפתלי קלר ועל פועלו מאת מאיר הלוי לטריס, בחתימת מה"ל.⁴ כותרת המאמר: "ציון

בנושא דומה עוסקת התפילה שחיבר ר' אלעזר הלוי איש-הורוויץ, אב בית דין בווינה, ואשר פורסמה בהמשך הגיליון עם פטירתו של הרב יצחק מאנהיימר.⁸ התפילה לנשמת המנוח נישאה לפני ארונו בבית הכנסת הישן. בתפילה נזכרת פעולתו למען עמו: "הבט נא, אדון החסד והרחמים, את אשר היו עינו ולבו כל הימים לדרוש טובת בני עמו לעמוד לימים צדקם ולהחיש מפלט למו מחמת המציק והמעיק, ובכל עת שכן עליהם ענן התלאות ופגעי הזמן, כלביא קם וכארי התנשא להיות בעדם מגן ומחסה, מול השרים ואדוני הארץ היה להם לפה ולמליץ, הוא רב את ריבם ונלחם את מלחמתם" (עמ' 198). העורך ציין בהערה כי התפילה הגיעה לידינו לאחר שנדפס ה"ציון" לפטירתו של הרב מאנהיימר בעמ' 89 (במדור "צינים", ראו להלן), ואי אפשר היה לצרפה שם. כידוע, כרך זה המחזיק למעלה ממאתיים עמוד, נדפס גיליונות גיליונות. אגב אורחא הוא מעיר על פטירתו של הרב יעקב צבי מעקלענבורג, בעל **הכתב והקבלה**, בקניגסברג (עמ' 199).

נקרולוגים לאישים שמתו באותה שנה

לקלר הייתה מודעות היסטורית ומחויבות לתיעוד והוא המשיך את מדור הנקרולוגים על אישים שנפטרו באותה שנה, שהתחיל בו בכרך הראשון.⁹ הפעם הרחיב את המסגרת, והמאמר הראשון דן ברב יצחק נח מאנהיימר, שנפטר כאמור, והוא למעשה ביוגרפיה רוחנית בת 17 עמוד. הוא מספר את תולדותיו, על מעשיו לפני שהגיע לווינה, על כהונתו הראשונה כמורה בבית הספר היהודי, ואחר כך כדרשן ומטיף. מאנהיימר שימש ארבעים שנה בכהונתו, פעל רבות למען ביסוס מוסדות הקהילה והשתדל בעבורה אצל השלטונות. בעמדתו לא היה קיצוני בשאלות הרפורמה, ובעת אספת הרבנים הרפורמים בברונשווייג "לא חדל מלהלחם נגד המחזשים המהרסים" (עמ' 96). ב-1848 הוא נבחר לייצג את היהודים בבית הנבחרים ופעל להקלת עול המסים מעל היהודים (עמ' 97). כאמור, בכרך זה נדפסה תפילה שחיבר הרב הורוויץ לזכרו.

בין האישים האחרים שנכתב עליהם במדור זה היה שמחה פינסקער המנוח, שחיבר את **לקוטי קדמוניות** על תולדות הקראים וספרותם, ומבוא אל הנקוד האשורי או הבבלי (עמ' 117-119), וכן סוחר נכבד שנטה להשכלה בשם יעקב קערן, אשר תמך במוסדות חינוך יהודיים להוראת מלאכות, ויסד חברה שיזמה הקמת מוסדות כאלה וגם מוסדות חינוך, וכן סייעה לאומנים צעירים לכוון בתי מלאכה (עמ' 123-129). וגם מידע זה חושף פעילות משכילית לפרודוקטיוויזציה של היהודים.

לימוד התלמוד – המשך מאמרו של ילינק

"קורות סדר הלמוד בשלש מאות שנים שלפני הרמב"ן" הוא המשך מאמרו של ילינק על דרכי לימוד התלמוד בתפוצות ישראל 300 שנה לפני מנדלסון.¹⁰ בחלק זה של מאמרו הוא דוחה את הביקורת הגורפת על דרך לימוד התלמוד של יהודי פולין, שלכאורה מהם יצאה שיטת הלימוד של "הפלפול או הבלבול", ושהם הסיבה שבני עמנו איבדו "דרך תבונה והשכלה וירדו עשר מעלות אחרונות בשנות המאות ההן. כן שמענו מפי סופרי המאה ה"ח [...] חרפות וגדופים כאלה על בני פולין וכן עד היום הזה יוציאו רבים את דבתם רעה" (עמ' 1).

כאן נטל ילינק על עצמו לברר את האמת בנושא זה. בחקירתו את מצב לימוד התלמוד מצא כי עד זמנו של מנדלסון היו שלוש קבוצות של יהודים, על פי ארצות מגוריהם, ש"פעלו פעולה נמרצה בקורות

לבסוף הוא העריך את אישיותו: "נפתלי היה יקר רוח איש אמונות טוב לב, ומופת לרבים בישרת רוחו; אוהב וחובב חכמת ישראל ומליצת לשוננו הקדושה בכל מאדו [...] לא בקש מותרות ולא הלך בגדולות, ועונה צדק נשקפה בכל אשר פעל ועשה. הוא היה אב יקר באהבה עזה לאשתו ולכל ביתו ואוהב נאמן לכל תופשי תורה וחכמי לב באמת ובתמים [...] חכמתו תאיר פניו וטוב לבבו נשקף באישון בת עינו". והוא מקונן עליו, "בכו בכה להולך ולא ישוב, כי בחצי ימיו נגדעה תקות חיתו. יחי לעד לבבו וזכרו לא יסוף מקרב עמו!" (עמ' XX). קלר מצטייר כאישיות מופתית, משכיל נאמן להשכלה ולתורה, שתרים לחכמת ישראל ולשפה העברית.

מאמר העורך

קלר הספיק להכין את מאמר העורך, שנדפס בכרך לאחר מותו.⁵ הוא כתב כי קיבל תגובות מעודדות מקוראים רבים ששיבחו והיללו אותו על הוצאת השנתון, ועידודם המריץ אותו להוציא את הכרך השני, אף כי יודע הוא שבהוצאת כתב עת עברי יש "רק [ה]שכר [ה]רוחני" בתועלת שהוא מביא לזולת בידועו כי רוח חכמים נוחה מפועלו זה. הוא המשיך בהכנות אף כי חלה "במחלה נוראה בחורף העבר", וגם כשקם ממשכבו היה חלש ורפה. ואף על פי כן ניגש למלאכת "מעריך ומסדר באמונה" וגם כתב מאמרים בעצמו (עמ' IV).

העורך העיר למבקרים שדעתם לא הייתה נוחה ממאמר זה או אחר כי זה טבעו של שנתון הכולל חומר מגוון המיועד לקוראים שונים, ברמות שונות של השכלה, ואף לאלה בארצות "אשר לא נגה עוד עליהן אור הציוויליזאטאן" (עמ' IV). בהערה בשולי המאמר הוא פנה אל הסופרים והחכמים שישלחו אליו "מנחה לבכורים שנה השלישית" בהתאם להוראות שמסר במאמרו בשנה הראשונה, והעיר, שוב, "אם יגזור ה' בחיים" (עמ' VI). לכך כבר לא זכה.

ימי זיכרון לחכמי ישראל בדורות עברו

זהו המשך למאמרו של זלמן שטערן (שטרן) שנדפס בכרך א (עמ' XXXIX-XXIX), ובו הציע המחבר לחדש את מנהג ציון יום הפטירה של גדולי ישראל כיום זיכרון לכבודם. הוא הביא רשימה ארוכה של אישים ("רבנים ומורי העם נגיזים ומשתדלים לטובות הקהלות ולתועלת התורה והחכמה [ת]"), תאריכי פטירתם, תולדותיהם ופעולותיהם.⁶ בין גדולי ישראל נכללו, בין השאר, ר' יוסף קארו (עמ' IX), ר' יצחק אלפסי (עמ' X), שמואל אידלס (המהרש"א), המשורר דוד חפשי מינדיס (עמ' XII), הרופא ד"ר מרדכי הירץ, והמשכיל המדקדק יהודה ליב בן זאב (עמ' XIII).

בשולי רשימות ימי הזיכרון הביא המחבר מאמר על מנהג אזכרת נשמות.⁷ הוא סבר שמנהג קדמון זה אינו יהודי מיסודו, ולא מצא עדות על מוצאו במקורות היהודיים הקלאסיים או במחקרים חדשים. הוא דחה את הניסיונות של ראשונים ואחרונים להסביר את טעם המנהג, באומרו שאינם אלא "דברים חוקים" ו"סברות חיצוניות". יש הנסמכים על הספרי שבו נאמר "כפר לעמך ישראל אלו החיים אשר פדית אלו המתים מכאן שהמתים צריכים כפרה". הוא סבר שהספרי נסמך על המקור בספר החשמונאים שנאמר בו כי יהודה המכבי שלח כסף למקדש בירושלים והקריב "קרובן אשם לה' לכפר על נפשות המתים". מעניין שהמחבר מצא מקור נוצרי המוסר כי בתפילה שמתפללים הנוצרים על המתים מביא הכוהן את הפסוק הנזכר בספר החשמונאים (עמ' XV).

הוציאו על פי חקירתם ההגיונית תולדות מחודשות מלמודי החכמים שקדמו להם, היו כנחלים ההולכים אל ים התלמוד, מימיהם לא שנו את טעמם המקורי, ולא המירו את תכונתם בשטפם, וכפי שנבעו מן המעיין הנאמן כן ירדו אל הים "ועל מקומם יבואו בשלום" (עמ' 46). משום יחסו זה לטקסט התלמודי שלפניו, הוא קבע שכל מי שרוצה לפנות ב"מסילה הנכונה המוליכה אותנו בים התלמוד הגדול ורחב ידיים" – דהיינו, מחקר התלמוד – חייב להפנות את מגמת פניו לשלושה עניינים הכרחיים: (א) בדיקת המקורות, רקעם וזיקתם להלכות קודמות; (ב) השוואת נוסחי העניינים הבאים בתלמוד במקומות שונים, ודרך השימוש בלשונות ובדיבורים; (ג) בחינת נוסחי התלמוד וגרסותיו ובדיקת מה שנספח לתלמוד לאחר חתימתו ומה שנכנס לטקסט בשגגת המעתיקים (עמ' 47).

בבואו להגדיר תכונתו של התלמוד, קבע וייס כי "איננו ספר חקים בפרטות", אלא הוא קובץ כל הלימודים והדרושים אשר נלמדו מן התורה מאז זמן הסופרים ועד חתימתו של התלמוד. כולם נקבצו לקובץ אחד. ביניהם נמצאות הברייתות שמקורן בתוספתא, במכילתא, בספרא בספרי ובתלמוד הירושלמי. ידעת מקורות אלה חשובה להבנת התלמוד ובלעדיה לא נבין את התלמוד "על אמיתתו". בהקשר זה נשאלת השאלה אם הנוסחים המובאים בתלמוד מן הברייתות שמקורם בספרים הנזכרים, נכתבו בדייקנות בידי החכמים לפי מסורת שנמסרה להם, וכן אם הן "עיקריות באמת". הוא קבע "בבירור גמור ובלי ספק שהיו עיקריות לפי המסורת שנמסרה לחכמי התלמוד הבבלי", משום שהקפידו להעתיק דברי חכמים כלשונם וכנוסחם בדקדוק רב, וקיימו את העיקר "שחייב אדם לומר בלשון רבו" (הילל הזקן) (עמ' 47). אך בבדיקה לפני ולפנים באשר לנוסחי העתקות, הגיע וייס למסקנה כי נוסחי ההעתקות של הברייתות מספרי המדרשים, דהיינו המכילתא, ספרא וספרי, או ההעתקות מן התוספתא כפי שהם מובאים בתלמוד הבבלי, שונים מן המקור, ואילו נוסחי הירושלמי לא נבדלו בדרך כלל מן המקור. הוא מסביר זאת באומרו ש"ארץ מולדת לרוב הברייתות היתה ארץ ישראל", שהיו להם מקורות מהימנים בכתב, ואילו בבבל ידעו עליהן רק מפי השמועה, מפי חכמים שירדו מהארץ לבבל ולא דקדקו במסירת הדברים (עמ' 48), או שקיבלו כתיב יד ממאמרי חכמי ארץ ישראל, והם לא היו מדויקים או שנשתבשו בהעתקה (עמ' 49). ומשום שהטקסט של התלמוד הבבלי שונה מן המקורות שעליהם הוא נסמך, אין לקבל את ההנחה שחתימת התלמוד אוסרת עלינו להרהר אחר דבריו וכי עלינו לקבל כל קושיה שאין עליה תשובה אף כי נמצא "לפי שכלנו תשובה גדולה ונצחת" (עמ' 50).

כאן עבר המחבר לדון בשאלה זו של חתימת התלמוד. הוא שיער ("לבי אומר לי"), שהקביעה "ר"א [רב אשי] ורבינא סוף הוראה" היא "תוספת מאוחרת", ושרבינא אינו רבינא חברו של רב אשי אלא רבינא שהיה אחרון האמוראים (עמ' 50). הוא התייחס אפוא לטקסט התלמודי בביקורתיות. ולא זו בלבד, אלא שאין בכך ("סוף הוראה") "הוכחה שאין לנו רשות להתבונן במשאו ומתנו במקום שמבורר אצלנו שנוסחא [נוסח] בלתי מדוקדקת גרמה קושיה ופירוקה?" (עמ' 51). באשר למחויבות למלא אחר כל אשר נכתב בתלמוד, הסביר וייס כי חכמי התלמוד עצמם לא כפו עלינו הר כניגית להכריחנו לקבל את הדברים "שמחוייבים כל ישראל ללכת בהם", "אלא אבותינו ואבות אבותינו קיימו וקבלו עליהם ועל זרעם את גזירותיהם ותקנותיהם ופשטו בכל ישראל בכל מקומות מושבותם", כפי שגם הרמב"ם קבע

האמונה והאומה גם יחד, והמה: **הספרדים, הצרפתים והפולנים**. ובאשר לאשכנזים – דהיינו, חכמי אשכנז – הם לא הצטיינו בחריפות ובחריצות ויצירתם לא התעלתה מעל "להפשוט והרגיל". הם הלכו בדרך שמצאוה סלולה וכבושה לפנייהם. הוא בדק וגילה, "כי יצא שם האשכנזים לעלגי לשון" ש"אינם יודעים לדבר צחות בלה"ק מפורש ושום שכל", והוא מביא את המובאות מן המקורות להערכה זו על פי יצחק אברבנאל, ואחרים (עמ' 1-3).

כאן מחדד ילינק את הדיון לגבי האשמה שבני פולין הרוסו והחריבו את הלימוד הישר בפלפול. הוא מסביר כי יש להבחין בין פלפול לפלפול. קיימים, לדבריו, שני סוגי פלפול. "האחד הוא משא ומתן של הלכה הקולע לבא אל מטרת האמת, ואם כי בדרך הליכתו יתעה לפעמים תהו לא דרך הנה האמת מחוץ חפצו", ואף אם יסטה בדרכו לכאן או לכאן, בסופו של דבר ימצא את אשר הוא מבקש. ואילו הסוג השני הוא "דרך אחיזת עינים כלו שקר ומרמה בונה בניני תהו על אבני בהו כדרך האסכולסטיקי (Scholastiker) וממין הזה הם החילוקים ולדעת רבים הוא המצאת ר' יעקב פולק וישיבתו ועליו נתנו בקולם גדולי ארץ שהבאתי במחלקה א' [בחלק א' של המאמר] (עמ' 3).

הפלפול מהסוג הראשון הוא אשר "הגו בו בני פולין כדרך הצרפתים ביותר". והפלפול הזה אף כי הוא "לא טוב", "טוב לנו הרבה מאד מדרך החדשים אשר מקרוב באו באשכנז והולכים בעקבות שר"צ [=שקרנים, רמאים, צבועים] או צבי מודח [שבתאי צבי] יחזו לנו משאות שוא וחלומות תפל (ראמאנטיק) אשר לא נראו ולא נשמעו מעולם בבני ישראל. הפלפול הזה מרחיק רוח קדים הוא רוח החסידות השם את ים השכל להרבה" (עמ' 3-4). הוא מתייחס להשפעות מיסטיות של הקבלה והחסידות ורומז על השפעת שבתאי צבי.

ילינק מביא הוכחות מטקסטים של בני פולין, כגון המהר"ל מפראג, ר' יהודה ליווא בן בצלאל, שמוצאו מפולין, שם גם שימש ברבנות, ר' אפרים לונשיץ, המהרש"א (עמ' 5), וכן מהספר **נצה ישראל** לישאל זמושט (זמושץ) (עמ' 8) להוכחת דבריו, וסופו שהוא קובע שלא נצדק אם נאשים את הפולנים "על דרכי למודם; המה הפיחו נשמת חיים בלמוד התלמוד", ומהם יצאו גדולי תורה כמהרש"ל (ר' שלמה לוריא) ומהרש"א (ר' שמואל אליעזר הלוי איידלס), וכן גם הגאון מווילנא, ר' אליהו בן שלמה, "אשר הוריד את הפלפול הזר מכסאו והושיב לימוד ישר ונכון תחתיו", והתיר לפרש לפי "פשט המשנה אשר הוא נגד דברי הגמרא", ואף הנהיג את לימוד הירושלמי, ספרא, ספרי, מכילתא, ותוספתא, אשר לימודם לא היה מקובל לפניו, שחשיבותם רבה בלימוד התלמוד (עמ' 19).

ובכן, ילינק יצא באיפכא מסתברא, בגישה מקורית המתועדת לפרטיה והסותרת את טענות המשכילים וההשכלה עד זמנו, והוא נאמן לאמת המחקרית גם אם היא מתנגדת למקובל בין המשכילים.

לימוד התלמוד – למהותו של התלמוד

קשור למאמרו של ילינק, ואף נרמז בו, הוא מאמר חדשני של אייזק הירש וייס, העומד על מהותו של התלמוד והיצירה הנכללת בו.¹¹ תחילה הטעים וייס את חשיבותו של התלמוד כי בו תועדה היצירה הרוחנית של האומה שהתרכזה לאחר החורבן ב"הגיון בתורה", דהיינו ההגות והלימוד בתורה שאיחדו את כל העם בקשר של אחדות בכל תפוצותיו. הוא הציע את התפיסה המנחה את מחקרו: "כל הלמודים והדרושים אשר קיימו וקבלו מקדמוניהם, ואשר התחדשו במשך הימים, ואשר

תוכן המחברת.

75

אל הנכבדים כותבי וקוראי הבכורים. **אל הקוראים,** הקדמה **אל המוציא לאור**

הנלא דאמוראי (טסטערבעטאג) ערכים וקדוה עם הערות מושכלות ונסוזה מאלער על מקור, מנהג הכתב השמות' מאל

IX—XV

זלמן כ"ט שמערן **ציין ליקר דוח** תולדות המלכה **נפתלי קעללער ז"ל מאל**

XVI—XX

קורות סדר הלמוד בשלש מאלות שנים שלבני הרענאן (נאמער ז': האשכנזים והפולנים) **מאל אהרן יעללינעק**

1

דברים אחדים הנוגעים לתולדות נולדתה הסופר ומלסיקי ספרים שלשון עבר צווישן צעטן שוועים שנה האשכנזים, **מאל מאיר הלוי לעטערס**

20

מאמר על תפילה קצרה של ר' יהושע מאל דוד אפשענהיים

38

תלמוד לומד ומלמד מאל אייזק הירש ווייס

46

בקורת והערות למדרש תנא דבי אליהו מאל יעקב רייפמאן

59

תכונת בתי כנסיות ובתי מדרשות אשר היו ציני צעלי התלמוד ז"ל מאל יעקב רייפמאן

66

נלות כבל מאל פיבל טויעס

71

משפחת נירי צדק ממדינת שוועדען מאל י"ל לעוויהאן

78

צינים לנפשות אלשי מוסת מצי' ששלכו לעולמס בשנה זו מאל **המוציא לאור:**

89

א. יצחק נח מאנהיימער

117

ב. שמחה פינסקער

119

ג. יעקב יחזקאל הלוי

121

ד. יהוסף שווארץ

"

ה. דוד ששון

123

ו. יעקב קערן

130

כבוד חכמים ינחלו, מאלר מענצן המנוח רש"ט היילפרין ז"ל.

מאיר נתיב נשנים מ"א ונזווים תהלים העיוחסים לאלק מאל

אל הנכבדים כותבי וקוראי הבכורים.

הנה לקח ה' את ידידיו הו אסף הצבורים ולינו, וכבר הרים עליו כהי וקנה וספר בשבחו הסבס רנה"ל, ומי יצא אחרי את אשר כבר עשאו? לואת לא באתי כהיום רק להודיעכם, כי העונותי אני עלי מלאכת ההנהגה וקידור הנוכחיים, כאשר ערכם המלכה המנוח ז"ל, לחוק את ידי המלמנה ורצעתה יתוומה, ואני לא שיתתי בהם מלומה רק שורתי פקודת מגיה נאמן, וכעת המכתבים לפיכס כאשר ערכם המנוח ז"ל. אך את לוח השנה עצמתי ולא ערכתיו כי נתחברה המלכה עד כי כבר באת השנה החדשה ואמרת למה זה נוקיפה הולאת מנוחות על הגלמודה הזאת ותועלתן אין הלא לא צעצור לוח השנה יקנה הקונה ספר כזה? — ועתה דבר לי אליכס המוכזבים כותבי וקוראי הבכורים! מה נעשה לקיים עס לידיתו כפ ת לי ק על לבר ז"ל? ואני כועמתי עם רעי וידידי הנפורסס צוכתביו וצחצוריו מ"ה אייזק זבי הירש ווייס, לקיים את וחסעת המנוח אשר החל לעשות ולהציא הבכורים לפני קוראיו והלאה מדי שנה בשנה (*), ונזאת אליכס מוכזבי כותבי וקוראי הבכורים אליכס את דעתך, ואוחילה לבס להפנות לצכסס אלינו ולחוק את ידינו צכתבכס וצולזככס המנוח, כאשר חזקתס את ידי המנוח ז"ל, למען תהי לוי יד ועס למזכרת עולם.

עצד לעצדי הסורס

מאיר איש שלום.

(* עס לוח השנה כמחשבתה הראשונה.

אהבת התלמוד נגעה בלבבו ינקוט את הכלל שווייס קבע בראש מאמרו, שבדיקת נוסחים שונים בתלמוד ודרכי שימושם בלשונות ובדיבורים היא הבסיס להגיע אל הפירוש האמיתי (עמ' 53). וייס הדגיש, כמו כן, כי יש לבדוק את הנוסחים והגרסאות שנוספו לתלמוד לאחר חתימתו (עמ' 55), וכן חילופים ושינויים אשר הוכנסו לתלמוד לאחר חתימתו בידי רבנן סבוראי, ומקצתם בידי הגאונים ורבנים שבאו אחריהם (עמ' 57). כך פרש וייס את משנתו לגבי התלמוד, שלפיה "ילכו הלומד והמלמד בטח ושאנן [...] ולא יכשלו בהליכתם לנצח" (עמ' 58), נושאים שחכמים אחרים דנו בהם עוד קודם לכן, בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה בכתבי העת העבריים דוגמת ציון. הוא מתווה קווי יסוד לדרכה של חכמת ישראל בחקר מודרני של התלמוד.

ביקורת מתונה על חז"ל בשילוב עם אמונת חכמים

מאמר ארוך מאת פנחס מענדל היילפרין המנוח, שמאמר אחר שלו פורסם בכרך א, נדפס גם בכרך ב, ומגמתו הייתה שונה מזו של המאמר הקודם.¹³ הוא נכתב כמכתב מעזובונו של המנוח שנועד לבן אחיו, הכולל בראשו דברי מוסר והוראות חיים קצרים בנוסח הצוואות, כגון "בקש שלום ורדפהו, ותהיה דעתך מעורבת עם הבריות" (עמ' 130). עיקרו של המאמר הוא תמיכה ללא עוררין בדברי חז"ל ואימוץ ההלכות שקבעו גם אם "המון הלכות גדולות וקטנות וקבועות 'פורחות באויר ואין להם על מה שיסמוכו או כהררים התלויים בשערה' מן המקרא, והן

בהקדמתו ליד החזקה, וכל שכן "בדברים שבאו אליהם בקבלה האמיתית שחויבנו בקיומם". ואולם "לא עלה מעולם על דעתם לאסרנו בכבלי ההכרח ולענות נפשינו ענוי רוחני לבלתי בחון הווייתיהם בחינה שכלית, ובמקום שנראה לנו לפרש משנה או ברייתא או מימרא של האמוראים בנטייה מפירוש התלמוד, כאשר שלפי דעתנו הוא יותר פשוט ומבורר או מפני סמיכתנו על נוסחא מדוקדקת ומבוררת בירושלמי או בשאר ספרים שקדמו ללבלי שיהיו קובעים אותנו לבלתי לכת אחרי הבנתנו, בעת שלא יסתור פירושו דין המוסכם בגמ'. וכן גם רבנן סבוראי שהיו לאחר חתימת התלמוד נטו בכמה עניינים מ"הוויית הגמ' במקום ששכלם הישר מחייב נטייתם" (עמ' 51).¹²

לא זו בלבד, קבע וייס, אלא שהמונח "שהתלמוד נחתם" בפי חכמים מאז זמן הגאונים אין כוונתו אלא ל"חתימתו בבחינת הדינים וההלכה, אבל לא שיהיו גודרים לפנינו דרך הלימוד וחפשויות החקירה" (עמ' 51). למעלה מזאת, הוא הטעים שאין יסוד חשוב יותר "בדרישתנו בתלמוד יותר מן החקירה בספרי הברייתות ובתלמוד ירושלמי שהם מקורי הגמ' הבבלית והם יועילונו להבין שיטת התלמוד על בוריה", ולפעמים שנינו הנוסח יסייע להבין את עיקר כוונת המשנה או הברייתא או מאמר אחד האמוראים, והפירוש השונה בגמרא נקבע משום שהיה לפני החכמים נוסח אחר (עמ' 51). פרשנות התלמוד בימי המשיכה, אפוא, את הפרשנות המסורתית בעבר בימי הגאונים ורבנים שאחריהם, שהניחו לדורות הבאים להתגדר בפירוש התלמוד. על כן כל איש אשר

לדרשות ולמספדים על מות אנשי השם. בית המדרש, שנקרא גם "בי רבנן", נועד לחכמים שלמדו תורה (עמ' 66).
 בהערת שוליים מעיר המו"ל כי על מיקום הבימה התגלע ריב בין "רבני הזמן החדש" ובין אלה "השונאים חדשות במנהגים ותפלות אשר לדעתם אין לשנות ממנהגי ביהכ"נ וכן מדרך בנינו כמלא שעה מאשר נהגו אבותינו מעולם". אך עתה הורו הרבנים המודרניים וגם אלה שלא שינו מדיני השולחן ערוך לבנות את בית הכנסת "עפ"י הנחוץ והיפה בזמן הזה, ולכן שנו את מקום הבימה ג"כ ולא יעשוה באמצע, רק בראש ביהכ"נ לפני ארון העדות". אך המחבר דן בצד ההיסטורי של הנושא ולא בא להורות הוראה (עמ' 68).
 גם מאמר זה קיבץ את הידוע על בתי הכנסת במקורות התלמודיים ותיעד אותם בפירוט רב, וכך ניתנת תמונה חלקית של מוסד מרכזי בחיי היהודים כרקע לדין אפשרי על מעמדו כיום.

משנה – הסבר טקסט

במאמר אחר בוחן דוד אפפנהיים (אופנהיים), שיהן כרב בגרוס-בצ'רק, קטע ידוע מן המשנה בברכות, המשמש לו קרש קפיצה לדין בלשון חכמים, בהתפתחות הלשון העברית, וברשות לפרש את המשנה בניגוד לפירוש הגמרא, נושא החזור ונשנה בין החוקרים.¹⁵ בציטוט מן המשנה הוא מביא את דברי רבי יהושע: "המהלך במקום סכנה מתפלל תפלה קצרה [ו]אומר: הושע השם את עמך את שארית ישראל, בכל פרשת העבור יהיו צרכיהם לפניך בא"י [ברוך אתה ה'] שומע תפלה" (עמ' 138). בגמרא מובאים הסברים היוצאים מידי הפשט ואינם מתקבלים, לדעתו, ועל כן בא אפפנהיים להציע דרך אחרת להבין את המשנה והוא נסמך על הרמב"ם שסטה כמה פעמים מדרך הגמרא ופירש את המשנה "בענין אחר יותר פשוט וקרוב אל האמת", ובלבד שלא יפרש דין שיסותר את דעת בעלי התלמוד (עמ' 39).

מהנחה זו עובר המחבר לסקור את ההתפתחות שחלה בכל שפה חיה, כולל העברית, שלדעתו הייתה שפה חיה ומדוברת בימי בית שני, אף כי ההמון דיבר ארמית בפרט בסוף ימי בית שני (עמ' 41-42). רק בשפה חיה אפשר לחדש ביטויים ושמות עצם ופעלים בניגוד לחוקי הלשון וכלליה, כפי שעשו זאת חכמי המשנה (למשל הפועל "תרם" מתרומה, "מתחילין" מתחילה, "מתריעין" מתרועה) (עמ' 42). ויש להחזיק טובה "לרבינו הקדוש שחבר משנתו בלשון חכמים, דהיינו בלשון מדברת ולמודה בימיהם, כי לולא חבורו הנפלא כבר אבדה שארית שפת יהודה מכמה מאות שנה" אחרי חתימת ספרי הקודש (עמ' 43).

וכך הוא מסביר ששתי המילים "פרשת העבור הן אוד מוצל מאש מלשון חכמים ועל כן צריך לפרשם בלבד על ידי דקדוקי וכללי לשונם" (עמ' 43). לסברתו היו נהוגות תפילות קצרות בפי העם, ובתפילת הכוהן הגדול ביום הכיפורים מוזכר שהיה "מתפלל תפלה קצרה", ובירושלמי מובאת התפילה: "יהי רצון מלפניך או"א [אלוהינו ואלוהי אבותינו] שתהא השנה הזאת שנת מזל, שנת מו"מ [מקח וממכר?], שנה גשומה ושחונה ושלא יצטרכו עמך ישראל אלו לאלו ואל תפנה לתפלת יוצאי דרכים". יש גם נוסח אחר, "ולא תכנס לפניך תפלת עוברי דרכים" (במסכת יומא, בתלמוד הבבלי, נג ע"ב, קיים נוסח אחר) (עמ' 44). המחבר מצא בתרגום יהונתן את הביטוי "עבוריא" שמובנו "עוברים ושבים", שחז"ל השתמשו "במלים עבריות בתמונה ארמית", כלומר, הם חיידשו במקום עבורא (עובר) – עבור, והציעו כך להבין את "פרשת העבור" כתפילת עוברי דרכים, שהם על פי רוב במקום סכנה, שיהיו

הן גופי תורה' (משנה חגיגה פ"א) חזקות כראי מוצק ולא ימושו לעד לעולם גם אם יתפוצצו הררי עד שחו גבעות עולם. 'ונביאים וכתובים עתידיים להבטל וההלכות אינן בטילין לעולם' (ירושלמי, מגילה פ"א) [...] כי הם סמוכים לעד לעולם אם על הדעת הישרה והשכל הנקי, או על קבלה ועדות נאמנה, אשר הליכות עולם לו" (עמ' 131-132). זו הצהרת אמונים שלמה ומוחלטת בהלכה התלמודית.

עם זאת, לדעתו הפרשנים בגלויות השונות ובני האסכולות השונות שניסו לפרש את דברי החכמים לא עמדו על הפירוש הנכון אם מזדון ומרמה או בתום לב ובלי דעת (עמ' 133), והוא טען כי הוא הגיע לידי הבנה נכונה של חז"ל (עמ' 134). הוא קבע שאמנם יש סתירות ואי הבנות ושיבושים בתלמוד עצמו (עמ' 135-137), אך דחה פרשנות שביקשה לבטל עיקרים בדברי חז"ל (עמ' 137-138). אם כך, איך הוא יישב את הסתירה בדבריו שאף הוא ניגש לתלמוד בביקורתיות כלשהי, ועם זאת הוא שואף לבקש "אמונת חכמים וכבודם" (עמ' 139)? בתשובתו הוא הדגיש כעיקר חשוב את הכוונה שמאחורי הלכה כלשהי, והביא לדוגמה את הציטוט על הלכה שנאמרה להיתר או לאיסור, "ובין שאמרו להדליק ובין שאמרו שלא להדליק עליהם נאמר ועמך כלך [כלם] צדיקים (פסחים נג ע"ב), כי שניהם לדבר אחד נתכוונו לעשות רצון אביהם שבשמים" (עמ' 139). ובכן, הרשות ניתנה לבחון ולבדוק ולברר ובלבד שהמטרה היא להגיע לאמת המצויה באמונת חכמים. הוא ציטט (מיומא סט ע"ב, וירושלמי מגילה סוף פ"ג): "ולא יקובלו הדברים במקום שיש להם מכחישים מן השכל", וכן הוא הביא את דברי ר' שמואל הנגיד במבוא לתלמוד שקבע, "והגדה היא כל פירוש שבא בתלמוד על שום ענין שלא היה מצוה, זו היא הגדה, ואין לך ללמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת". אך הוא הדגיש שהלכה שקיימו חז"ל לעניין מצווה "שהיא מפי משה רבינו ע"ה שקבל מפי הגבורה אין לך להוסיף ואין לגרוע ממנו", אך לגבי פירושי פסוקים כל אחד רשאי לפרש "מה שיעלה על הדעת מן הפרושים האלו לומדים אותם, והשאר אין סומכים עליהם" (עמ' 141).

מאמרו זה של מחבר מתון שהתנגד לרפורמה, הציע דרך ביניים לביקורת סתירות בדברי חז"ל על פי השכל, אך תוך הדגשת אמונת חכמים כיסוד לתפיסת התלמוד, וקיום המצוות כתורה למשה מסיני. השוואת מאמרו של וייס למאמר זה מגלה צדדי שוויון אך גם הבדלים יסודיים בגישתם של שני המלומדים לתלמוד.

תקופת התלמוד – בתי כנסת ובתי מדרש

מאמר מקורי על אופיים ועל מהותם של בתי הכנסת ובתי המדרש בימי בעלי התלמוד מאת יעקב רייפמאן נדפס בגיליון זה לאחר פרסום מאמרו הראשון על ראשי הגולה בכרך א.¹⁴ גוף המאמר הוא בן עמוד אחד, וביתרת ארבעה וחצי העמודים מתעד המחבר את המקורות. איסוף הנתונים מים התלמוד מצייר תפיסה בלתי ידועה של בתי הכנסת באותה תקופה, שרובם לא היו בערים אלא הרחק מהן, ועל כן נאלצו להעמיד בהם שומרים, שהיו לעתים נכרים וקיבלו את שכרם יום-יום מן המתפללים. ספר התורה נשמר באחד מבתי העיר והביאוהו לבית הכנסת לקריאה, אך היו בתי כנסת גם בערים, שניים במספר, אחד לחורף ואחד לקיץ. את התורה קראו מעל בימה של עץ במרכז הבית, שם גם עמד החזן או הדרשן. בבתי הכנסת בערים הגדולות היו עשרה אנשים בכל אחד מהם מוכנים לתפילה בכל עת, שקיבלו את משכורתם מתושבי העיר. בתי הכנסת נועדו לתפילה וללימוד המקרא לילדים,

הרוחניית המאגדת את איברי הקהל להיות לגוף חי ושלם עם נשמת רוח חיים מדיניים באפו". הם האמינו בגאולה קרובה וציפו לכילונה של הממלכה המושלת (עמ' 75).

הכת השלישית קרובה לכת השנייה ביחסה אל הדת, אך רחוקה ממנה בתפיסת הגאולה המקווה ובאמצעים להביאה. אנשי אגודה זו "היו מדוחקי הקץ ומחשבת פיגול של מרידה שלא בזמנה מצאה קן בלבותם להוליכם שולל ולסכן בעליל את הגאולה האמיתית ע"י דבורם הנמהר ופעולתם הנפתלה שלא בשעת הצורך" (עמ' 75).

באופן זה בנה המחבר את המערכת החברתית והדתית של בני העם בגלות בבל כשהוא מביא את פסוקי הנביאים להוכיח את דבריו (עמ' 76). הוא שיער כי רבים מראשי האומה קשרו קשר עם אויבי המלכות הבבלית, וכי דניאל היה בקושרים בשעת המשתה שעשה בלשאצר "להמית אותו ואת שריו וכטוב לבם ביין". הוא הביא את דברי ירמיהו (נא, 39) לבסס את השערתו: "בחמס אשית את משתיים ושכרתים למען יעלוזו וישנו שנת עולם ולא יקיצו נאום ה'", וכן בחבקוק (ב, 15): "הוי משקה רעהו..." והוא קשר זאת בסיפור בדניאל על פיסת היד שכתבה על הקיר את גורלו של מלך בבל (עמ' 77).

כך רמז המחבר על ניצחון מלכי הצפון שהכריתו את עריצי בבל והמושלים הפרסיים, היטיבו במיוחד עם ישראל והעניקו להם זכויות מכיוון שאנשי האומה, ובייחוד השרים ושועי העם וחכמי זקני העדה, תמכו בממשלה החדשה וסייעו בפועל בנפילת המלכות הישנה (עמ' 78). בדרך זו הסביר מיזס את פשר הפלא הגדול של יחסו המיוחד של כורש לאומה היהודית. המאמר מצטיין בדרכו ובשיטתו של המחבר לשלב פסוקים מן הנביאים ולהצביע על משמעותם המדינית והרוחנית ב"תרגומם" ובהקשרם למציאות הממשית בתקופה הנדונה, תוך שחזור פני החברה היהודית באותו זמן.

היסטוריה יהודית בשבדיה במאה השבע-עשרה

יהודה ליב לעוויזאהן (לוויזון), רב בשטוקהולם, המשיך גם בגליון זה לכתוב על יהודי שבדיה. המאמר פה נסב על משפחת גרי צדק באותה ארץ.¹⁸ זה סיפור על אברהם גראנבאם (Granbom), שאמו הנוצרית האמינה בברית הישנה, ולפני מותה השביעה את בנה הצעיר שיהגה בספרי התנ"ך, ובפרט בחמישה חומשי תורה. הוא הבטיח לה לעשות כן, אך לאחר פטירתה גודל הילד בידי אחד מנכבדי הארץ, סטענבאק, כבנו. לאחר שנים ראה הבן את אמו בחלום והיא הזכירה לו את בקשתה. הוא התחיל לקרוא בספרי התנ"ך, ואהבת אמונת היהודים נכנסה בלבו. גראנבום ואשתו ומשפחתו התחילו לשמור שבת ולאכול מאכלים כשרים בסתר, ולאחר עימות עם הכנסייה ופולמוס דת עם אחד הכמרים, קיבל רשות מן הקיסר פרידריך לעזוב את מקומו. הוא ומשפחתו הגיעו לאמסטרדם, שם יכלו היהודים לקיים את דתם בחופש מלא. כל בני המשפחה התגיירו, ואחד מבניו, יצחק, חונך כיהודי והיה לרב קהילת "עדת ישורון" באמסטרדם.

בהמשך המאמר מביא המחבר את תולדותיו ומעשיו התרומיים של ר' יצחק, הקינה שנשא עליו המשכיל דוד פרידריכספלד, מחבר הביוגרפיה על נפתלי הירץ ויזל, זכר צדיק, ונוסח המצבה על קברו (עמ' 86-88).

לתולדות מלאכת הדפוס ומדפיסי ספרים בלשון עבר בווינה אחד המאמרים שחרג מן המסגרת הלמדנית המאפיינת חלק גדול של

צרכיהם לפניך (עמ' 44-45). נושא זה העסיק כמה מחוקרי חכמת ישראל באותו פרק זמן.¹⁶

היסטוריה יהודית – תקופת גלות בבל

לא רק התלמוד, אלא תקופת גלות בבל בכללה משכה את חוקרי חכמת ישראל לעיין ולבדוק, לגלות, להבין ולהסביר תופעות מעניינות ביהדות באותה תקופה, ובנושא זה התפרסם מאמרו של פייבל מיזעס (מיזס)¹⁷. המחבר פתח את מאמרו בציון שיבת בבל כ"המאורע הנפלא המתבודד בספרי קורות העולם" שמלך עריץ שמשל על עמים רבים נטה חסד רק לאומת ישורון, לדבריו, "הוא כמעט דבר ניסי יוצא מסדר הטבע ומנהג היומיו" (עמ' 71). כדי להבין את האירוע המיוחד הזה הציע המחבר לעיין במהותה של יהדות בבל באותו זמן.

אך טבעי שאומה במצב מדורדר מבחינה מדינית תהיה מסוכסכת ומפולגת. וכך הבחין מיזס בשלוש כיתות ראשיות באומה כלשהי הנמצאות במצב של שיעבוד. הכת הראשונה "אוחזת בקביעות במנהגי אבותיהם וחקיהם המורשים למו בפרהסיא או בחשאי, מרוב ועוז אהבתם לעמם ארצם ודתם, והם מתרחקים בכל מאי דאפשר מכל צד קירבה וריעות למצוות ונימוסי הממלכה הנוצחת, מעוצם שנאתם ועברתם כי קשתה להצר המשבית ברית חברתם ומדינתם". הכת הזאת, לדעתו, מסוכנת לקיום המלכות החדשה ומתנגדת בתמידות לכל דיני דמלכותא. הכת השנייה, המתנגדת לראשונה, נוקטת את הקיצוניות הפופכה, ובייאוש מן הגאולה היא פונה עורף אל העבר ודוחה את העתיד המקווה, ומתרכזת רק בהווה החולף. אנשיה יוצרים קשר אמיץ עם אויביהם שלחמו בהם, ומוכרים את עמם וארצם בעד כיכר לחם (עמ' 72-73). הכת השלישית עומדת בתווך בין שני הקצוות, וכוללת את "אנשי ההשכלה" המכירים את קורות העולם ויודעים להעריך את מצבם ולכבוש את רגשותיהם, ומחכים לשעת כושר לפרוק את העול מעליהם ולקרא דרוך לעניי עמם (עמ' 73).

מיזס יישם את הבחנתו הכללית הזאת על המצב הרוחני והפוליטי בין היהודים בתקופת גלות בבל, ועל מגמות הפירוד והסכסוכים שהיו קיימים ביניהם, כפי שאפשר לציירם על פי נבואות התוכחה בירמיהו, ביחזקאל, במיכה ובזכריה, והנחמות שבישעיהו, שנסבו על ציר זה: "דברי מוסר ואזהרה נגד מעשי הדור ופלגות הכתות הראשיות השלשה שזכרו" (עמ' 73).

במצב האומה ביהדות בבל הבחין מיזס בשלוש כיתות ראשיות (שאינן זהות לכיתות שהזכיר קודם). הכת הראשונה כללה רבים מן השופטים ועשירי העם, שרים וחלק קטן מהכהנים ומנביאי השקר. הללו איבדו כל תקווה לשוב לציון וטענו שאין אפשרות למרוד בשלטון. "וככה נוואשו בעלי הכת המרשעת הזאת בכל תקוות גאולה קרובה הרחוקה אצלם מדעת" (עמ' 73). לדעתו הם היו צבועים וכעבור זמן הסירו את המסווה מעל פניהם ובעטו בחוקי דתם ועברו לחקות את נימוסי הסביבה. אלה מכונים בנבואות בכינויי גנאי, כגון "רשעים, פושעים, אביריילב [...] עם סורר ומכעיס, עוזבי ה' [...] אחיכם שונאים ומנדיכם" (עמ' 74).

הכת השנייה התרכזה בעיקר בדלת העם, ברוב הכהנים ובזקני העדה, ובראשי הקהל ושירי העם. הם נקראו בפי הנביא "כהני ה' בחירי ה' משרתי אלהים, עבדי ה' יראי ה' מבקשי ה', חרדים לדברו, לימודי ה', רודפי צדק". הם קיימו כל חוק ומשפט ומנהג קבוע ביתר שאת (עמ' 74), והמנהגים העתיקים שקיבלו מאבותיהם היו אצלם "החבילה

יעקב מרמז על יום הדין" (עמ' 149). אלא שהמזמור נכתב לאחר שגברו על האויבים, והוא מתייחס גם לגאולת מצרים. "בחדש" משמעו בחודש הידוע, שהוא חודש האביב, שבו הייתה הגאולה הראשונה, ובהמשך הוא ציין באיזה זמן בחודש – "בכסה", שלפי המפרשים הוא זמן מילוי הלבנה, הוא ט"ו לחודש, והכוונה לחג הפסח (עמ' 148). ושוב, ניפרת במאמר הנטייה לחידוש ולבדיקת המוסכמות תוך בחינה מדוקדקת של המינוח הטקסטואלי.

ענייני דיומא – מצב היהודים בעולם, דיווח שני

דוד גארדאן (גורדון) המשיך לסקור את "מצב בני ישראל וקורותיהם בשנה שעברה", סקירה שהתחיל בה בכרך הראשון. כאן הוא התרכז בהתפתחויות שאירעו בשנה הקודמת.²² פתיחת מאמרו עוסקת תחילה בהישרדות העם בתפוצות הגולה כתוצאה של "הרוח הלאומי" המפעמת בו, בעקבות היאחזו "באוצר סגולתו, והוא: תולדותיו וקורותיו המפליאות אשר תהיינה בקרב לבו עמוק עמוק לנפש חיה, ורוח החיה באופני חייה היא תחייהו לעד ולנצח נצחים". וכל זמן שרגש מופלא זה מפעם בלב הוא יוסיף להתקיים (עמ' 150). במינוח "הרוח הלאומי" אפשר אולי לראות את השפעת ר' נחמן קרוכמל (רנ"ק) בתפיסת "הרוחני המוחלט" בספרו *מורה נבוכי הזמן*.²³ תכונה זו ייחודית, לדעתו, ללאום היהודי, ומבדילה "את העם הנפלא והנבחר הזה" מעמי קדם שאבדו ונותרו רק כזיכרון בתולדות האנושות. הכותב ייחס תופעה זו להשגחה העליונה: "ומי לא יראה ולא יבין כי אצבע אלהים חרותה על לוח קורות העם הנפלא הזה והמכתב מכתב אלהים הוא" (עמ' 150).

על רקע זה הכותב ציין תופעה שלא הסכים עמה, והיא השאיפה של חוגים מסוימים להיות "ככל הגוים בית ישראל", מכיוון שלדעתם הרוח הלאומית כבר אבדה ואין לעם תוחלת. אלה נקראים "יהודים חדשים" והם רוצים להתבולל בין העמים שבהם הם חיים. אך הם מעטים, והמשכילים והפקחים מפעמת בקרבם הרוח הלאומית (עמ' 151-152). גורדון ציין כי הזמנים החדשים הביאו עמם סובלנות ("אהבת האדם") באירופה והיהודי יכול להיות חבר נאמן "להחברת יושבי ארצו" בלי שייאלץ להסתיר את "רוחו הלאומי" (עמ' 152). אמנם "חרב האמונה" עדיין קיימת בכמה ארצות, ואם כי היא אינה חדה כבעבר עדיין היא נלחמת "עם החכמה ואהבת האדם". קיים אפוא מאבק בין האמונה ובין אהבת האדם, ושתיהן נלחמות על שליטה על "רוח בני האדם בזמן הזה". תוצאות המאבק הזה משפיעות על מצבם המדיני והכללי של היהודים (עמ' 152).

גורדון התחיל את דיווחו בפרוסיה, שבה קיבלו היהודים שוויון זכויות עוד ב-1811, אך בלחץ הנסיבות ובהשפעת המתנגדים ליהודים נמנעו השלטונות מלבצע את הזכויות הללו "וליל קנאת הדת פרש כנפיו על כל עמי אשכנז" (עמ' 153). המצב הוטב ב-1848: "עבר רוח חדש על הארץ וישכנו המים הזדונים", והעמים העניקו זכויות לכל תושביהם וגם ליהודים בכללם, למרות התנגדות השלטונות. עדיין היו גופים שנלחמו "נגד רוח החופש והדרור המדיני", אף כי ראשי הדתות השונות הבינו כי הגבלות היהודים ישפיעו גם עליהם (עמ' 153). הוא דיווח ששר המשפטים עמד להציע לבית הנבחרים לבטל את חוק השבועה שמנעה מיהודים לכהן כשופטים. כן הוא מסר על מינויים נכבדים של יהודים למשרות של פרופסורים למשפטים, לפילוסופיה ולכלכלה באוניברסיטאות (עמ' 154).

באוסטריה הוטב מצב היהודים. הם שירתו בצבא, "נפלו מות גבורים

החומר בככורים הוא מאמרו של מאיר הלוי לעטעריס (לטריס) על התפתחות הדפוס העברי בווינה, ועל המדפיסים והמגיהים העבריים שפעלו בתחום זה של הוצאת הספר העברי והפריודיקה העברית.¹⁹ כידוע היה לטריס עניין מיוחד בנושא הדפוס: לאביו היה בית דפוס פעיל בזאלקווא, ולטריס עצמו עבד באחד מבתי הדפוס הידועים בווינה, וכן ערך את *הצפירה* ב-1823-1824, ושלוש שנים לפני הדפסת המאמר הזה בככורים הוציא מהדורה שנייה של כרך א' של *המאסף המקורי*. לטריס מתרכז בעיקר בדפוס שהפעיל המדפיס הידוע אנטון אדלר פון שמיד, שבו הועסק המחבר כמגיה, ודבריו מציגים עדות ראיה מתוך התרשמות אישית. שמיד התחיל כשוליה בבית דפוס, ואחר כך התקדם ולמד את לשונות המזרח, ובהמשך רכש את בית הדפוס של מעבדו, פיתח את הדפוס העברי, והוציא לאור מאות כותרים של ספרי קודש, וספרים ביהדות ובהשכלה. הוא העסיק משכילים ידועים כמגיהים ועורכים שהמחבר היה, כאמור, אחד מהם. ביניהם היו שמואל רומאנילי, יהודה ליב בן זאב, שלמה לוויזון, שלום הכהן, ועוד, ואלה קידמו את ההשכלה העברית בווינה ובאימפריה האוסטרו-הונגרית בכללה וסייעו בהחדרת הספר העברי למדף הספרים היהודי.

מלבד ספרי קודש רבים ששמיד הדפיס, הוא יזם יחד עם שלום הכהן את הוצאת *ככורי העתים*, כתב העת של ההשכלה בגליציה, ואחריו את הוצאת *כרם חמד*, כתב העת של חכמת ישראל בגליציה ובאיטליה. לאחר מכן הדפיס פריודיקה נוספת: *ספר בכורי העתים* (1844), *בכורי העתים החדשים* (1845), ועוד. כן הדפיס ספרי השכלה רבים. בספרות יפה הוציא לאור את *גמול עתליה* לדוד פראנקו מנדיס, את *מלוכת שאול* ליוסף האפרתי, ובחינוך, את ספרו של נפתלי הירץ ויזל *דברי שלום ואמת* במהדורה חדשה תחת הכותרת *מכתבים שונים*, וכן הדפיס את ספרו הלשוני *לבנון*, הקרוי גם *גן נעול*. שמיד קיבל את הוקרה ותואר אצולה מן הקיסר על פעולתו למען ארצו בתחום הדפוס.²⁰ מאות הספרים שפרסם הוסיפו מדפים שלמים בספרייה העברית – ספרי קודש וספרות השכלה – של המאה התשע-עשרה. לטריס מעריך את תרומתם של המדפיסים הנכריים: "בעלי מלאכת הדפוס, ומהם רבים אשר לא מבני ישראל המה [...] הרבו כבוד ישראל בספרים יקרים אשר הוציאו לאור [...] ועזר לא מעט היו לנו לבל תאבד האמונה ולבל תתבלע חכמת עם עולם בשטף הזמן" (עמ' 20).

פרשנות המקרא – תהלים

אחד המאמרים המעטים בפרשנות המקרא נדפס בכרך זה, והוא מאמר חדשני על מזמורי התהלים המיוחסים לאסף מאת המביא לבית הדפוס, מאיר איש שלום (פריעדמאן).²¹ המחבר קבע שאסף הוזכר בין הלוויים בימי דוד ואף בין עולי הגולה, וראוי לברר את זמנם של החיבורים המיוחסים לאסף. שניים מתוך י"א מזמורים המיוחסים לו (עג עד פג) הם מאת אסף קדום יותר, שהמחבר מיקם אותו בימי השופטים בגלל ההתייחסות ליוסף, לאפרים, לבנימין ולמנשה בפרק פ (עמ' 147-148). על כן הוא הסביר את פרק פא באותו הקשר, ובמיוחד את הפסוקים הידועים "תקעו בחדש שופר בכסה ליום חגנו". הוא דחה את הפירוש המקובל שהכוונה ליום הזיכרון שנקבע בגמרא על סמך הדרש, וטען שעל "יום הזיכרון" לא נאמר בתורה שהוא חג ובפסוק נאמר "ליום חגנו". זאת ועוד, תקיעת שופר בזמן הבית הייתה בכל החגים והמועדים וראשי החודשים. תפיסת "יום הדין" כיום הזיכרון היא מאוחרת ואף בימי התנאים נחלקו על כך. על כן, "לא יתכן שמליצת משפט לאלהי

כי ראויים לשבח אנשי השם רוטשילד, מונטיפיורי וגינצבורג, שתמכו במפעלי יצירה עבריים שונים (עמ' 177). בין הספרים שהוציאה חברת מקיצי נרדמים היו **פחד יצחק**, וספר **תשובות הגאונים**, ס' **עט סופר**, ו**דיואן ר' יהודה הלוי**, כולל ט"ו שירים עם הקדמה והערות מאת שד"ל (עמ' 178-179).

שני מורים מבית המדרש בווינה הוציאו לאור ספרים מספרות חז"ל. אייזיק וייס פרסם את המכילתא ומאיר איש שלום (פרידמאן) הוציא את **ספרי דבי רב עם פירושיהם** (עמ' 180-181). המבקר ציין לשבח את כתיבתו הברורה של וייס, המושכת את הקורא להמשיך ולהגות בנושא הנדון. הוא ראה בתכונה זו את יתרונו של וייס ושל מחברים מן האסכולה של ש"ר, "אבי המבקרים בזמננו", בהשוואה לסופרי אשכנז, שמיעטו לכתוב בעברית משום זלזולם בשפה, כי במזרח אירופה הסופרים העבריים כתבו ספרות יפה ולא הצטמצמו רק לחכמת ישראל (עמ' 183). הוא סקר את פרקי המבוא של וייס וסיכם כי "שני הספרים האלה, ספרי ומכילתא, אשר יצאו בשנה זו לאור הם כשני צנתרות זהב בליטראטור של חז"ל" (עמ' 184).

בין הספרים האחרים הוא הזכיר את ס' **מעשה אפד על דקדוק הלשון**, בלוויית הערותיו של שד"ל. בספרות יפה הוא הזכיר את **בן אבויה ללטרס**, ספר יובל לכבוד מאנהיימר בהשתתפות חשובי הסופרים, הרמן **אהבת ציון** "להמליץ הנשגב" מאפו, **כנור דוד למיצקון**, שהוא העריך את כתיבתו וניתח אחד משיריו, ועוד (עמ' 185-186, 188-190). הוא המשיך לסקור את כתבי העת, ובהם השבועונים: **המגיד**, **המבשר**, **הכרמל**, **המליץ**; הירחונים: **החבצלת**, **הלבנון**; השנתונים: **כוכבי יצחק**, **ישורון**, **אוצר נחמד**, **בכורים**, וכן ההוצאה החדשה של **המאסף** הראשון לשנת תקמ"ד של לטרס, שהוא פירט את תוכנו ואת חשיבותו בתולדות ההשכלה, ואת תרומתו של לטרס עצמו בביוגרפיה על יצחק אייכל, עורך **המאסף** ופעיל השכלה (עמ' 190, 193), והוסיף הערות על תוכנם של כמה מכתבי העת האלה (עמ' 191-197). בסיום סקירתו התנצל העורך על הערותיו הכלליות על עניינים הנוגעים לספרות זו, והביע את תקוותו כי הקוראים ימצאו "תועלת ועונג גם יחד" בדעותיו. תקווה זו נתנה לו אומץ "לדבר כאשר עם לבבנו, לשבט או לחסד" (עמ' 197).

שירה – פיוט

בתחום השירה פרסם אהרן יעללינעק (ילינק) פיוט שמצא בכתב יד ישן, והוא תחינה לר' דניאל בר יחיאל, ששמו מופיע באקרוסטיכון,²⁵ וגבריאל פולאק פרסם פתיחה שנייה בת שמונה עמודים לספר **חכמת שלמה** מאת "החכם המשורר הנשגב" נפתלי הירץ וויזל, שמצא באוצר הספרים באמסטרדם, אשר "לא ראתה אור הדפוס עד היום"²⁶. בהערה העיר המו"ל על דרכו של ויזל בשיר "בלי משקל וחרוז כדרכו בשירו 'סוחר אתה מנכבדי ארץ', **המאסף** תקמ"ד". לדעתו גרסה זו של השיר מוקדמת לגרסה שנדפסה בספר, ושבה ויזל עדיין מאמין ללא כל פקפוק כי מחבר הספר הוא שלמה, ואילו בגרסה שנדפסה בספר הוא כבר "מסתפק בדבר" (עמ' 210).

ספרות יפה – סיפור

בסוף הכרך פרסם העורך נפתלי קעללער סיפור מקורי על חיי היהודים בגליציה.²⁷ זהו סיפור ארוך, בן 32 עמוד, שגיבוריו הצעירים מתמודדים עם מציאות החיים ומתעמתים עם בעיות קיומיות וחברתיות הקשורות

על שדה הקטל", ואחרים הגיעו אף למשרות נכבדות בצבא. ראשי המחוזות באוסטריה נטו להיטיב עם היהודים (עמ' 155). ביתר ארצות אשכנז ניכרו אותות לטובת היהודים. בווירטנברג קיבלו היהודים שוויון זכויות ובוטלו חוקים המגבילים אותם (עמ' 155). בשווייץ העניקו זכויות מלאות ליהודים מצרפת, בלחץ הסכם מסחרי שכרתו עם צרפת, בעוד ליהודים ילידי שווייץ לא ניתנו זכויות מלאות, ורק יהודים תושבי מחוז אחד קיבלו זכויות. באיטליה החדשה "ינוסו מיום ליום צללי החושך אשר כסו ימים רבים את פני הארץ ושמש צדקה ודרור הולכת ומאירה גם לישראל" (עמ' 156). דלתות בתי הספר נפתחו גם לילדי בני ישראל, ויהודי נתמנה להיות שופט, וכן נתמנו יהודים למרצים באוניברסיטה. רק ברומא, הנשלטת בידי האפיפיור, "מצב בני נורא מאד". היה מקרה דומה להטבלת הילד אדגרדו מוראטארה היהודי לנצרות – שאותו הזכיר בדיווח בכרך הקודם – גם ברומא (עמ' 157). בצרפת היה ליהודים חופש מלא. ב־1848 נתמנה אדולף כרמיה לשר בממשלה, וגם בממלכת נפולאון השלישי כיהן יהודי בממשלה. החוקר שלמה מונק נבחר לחבר האקדמיה בפריס ומונה לפרופסור במקום ארנסט רנאן (עמ' 158). שנים אחדות לפני דיווחו נוסדה חברת כל ישראל חברים התומכת בבתי ספר יהודיים בארצות המזרח ופועלת למען היהודים (עמ' 159-161). ברוסיה ניכר שיפור במצב היהודים תחת שלטונו של הצאר אלכסנדר. ערים שהיו סגורות ליהודים נפתחו עתה לפניהם, והממשלה התעניינה בקידום החינוך היהודי. הוקמה חברת מרבי ההשכלה בישראל יושבי רוסלאנד, ובראשה עמד הגביר 'גינצבורג. החברה דאגה להדפסת ספרים ולהפצת ההשכלה (עמ' 162). אך המחבר דיווח על התנגדות חוגים חסידיים לכל התקדמות בהשכלה ובחכמה, והעיר על חשיבות שיפור החינוך היהודי. עם "הטבת סדר חנוך הבנים [...] ינוסו הצללים ורפא לישראל, כי דור ההשכלה הוא עמוד האש ההולך ואור לדור ההצלחה" (עמ' 163-164).

הוא ציין שינויים לטובה במצבם של יהודי יוון, דנמרק, מולדובה, אך דיווח על המצב החמור בסרביה (עמ' 164-165). בתורכיה הסולטאן נטה חסד ליהודים (עמ' 167-168), במרוקו נאלץ משה מונטיפיורי להתערב לטובת היהודים אצל הסולטאן, וגורדון הביא את הנוסח המלא של מכתבו (עמ' 170-171). בתוניסיה היה מרד נגד המלך והמורדים עשו פרעות ביהודים (עמ' 172-173). בממלכת פרס "גורל בני ישראל רע ומר מאד" (עמ' 174). הוא גם מסר שנוצר קשר עם יהודי קוצ'ין (על פי דיווח **בה מגיד**), "אלה שרידי עשרת שבטים האובדים" (עמ' 175). גורדון סיים את דיווחו על "הקשר המאחד את ישראל [ההולך] וחזק מיום ליום. גם זאת לנו לעדה כי יש אחרית לתקותנו ותוחלתו לא תכרת ודבר ד' יקום לעולם" (עמ' 175). כפי שהערנו על מאמרו בכרך א, דיווחו נדרש לביטויי לשון מכלילים לציון מצבם של היהודים: "מורדי האור ושונאי החופשה המדינית", מלחמת האור והחושך" (עמ' 154), "צללי החושך", "האור וההשכלה", וכדומה (עמ' 156).

רצונות על ספרים חדשים

המדור שהכין העורך בכרך א, ובו הודעות על ספרים חדשים, נכלל גם בכרך ב.²⁸ במאמר ארוך ומפורט, באותיות פטיט, סקר העורך את הנעשה בעולם הספר העברי באותה שנה. תחילה הוא ציין את ייסודה של חברת מקיצי נרדמים על ידי אליעזר ליפמאן זילבערמאן, עורך **המגיד**, שנועדה "להעיר את הספרים ישני אדמת עפר הביבליוטעקען מתרדמתם ולתת להם רוח חיים, לחיות ולהחיות" (עמ' 176), וציין

בחברה היהודית, מנהגיה ואורחות חייה. מהם משכילים, מהם פשוטי עם ומהם מתחזים לחסידים ולצדיקים ומוליקים שולל את ההמון הסכל. הגיבורים דנים בנושאי ההשכלה העומדים ברומו של עולם, כגון נישואי בוסר, החינוך היהודי הקלוקל, שאיפת השינוי והתיקונים, ביקורת החסידים והחסידות, ובחלקם הם גם חווים את הנושאים האלה על גופם. גיבורי הסיפור מוצגים לפני הקורא, המוזמן להצטרף אל המספר ולהכירם מקרוב. שלמה בן ה-17 הוא בנו של איש עשיר שאמו מתה ודבורה אחותו דואגת לענייני הבית. מרדכי, בן ה-18, שאביו ירד מנכסיו, הוא מורהו של שלמה, שאינו מצטיין בלימודיו. מרדכי עצמו עושה חיל בלימודיו ובין חבריו היה יהודה, "חכם ונבון דבר בשפה עבריה וספריה לו יד ושם גם בלשונות אחרות לקרוא ולכתוב בהן, גם השכיל בתהלכות עולם וידע להטיב דרכו כטוב בעיני אלהים ואדם" (עמ' 215). יהודה שואף ללמוד בבית המדרש לרבנים בברסלוי, לשבת על כס הרבנות ולתקן את מנהגי העדה ואת החינוך. מרדכי מטיל ספק ביכולת הרבנים להכניס שינויים בחיי עדתם. מרדכי מתנגד לנישואי בוסר, אך נאלץ להיענות לאביו הדורש ממנו להינשא לצרעה, בתו של גרשון, יהודי עשיר שהבטיח כתמורה להשיב לאביו את רכושו שאבד לו. בינתיים פוגש מרדכי את דבורה, אחותו של שלמה, "יפת תואר וטובת שכל, לה לב יודע דעת וטוב טעם בדרכי החיים [...] ידעה לקרוא ולכתוב בשפת הארץ, בשפת אשכנז וצרפת" (עמ' 219), שנישאה לנישואי בוסר ואינה מאושרת, ומוצאת אוזן קשבת וידידות משכילית באישיותו של מרדכי, "ואהבתה למרדכי כאש עצורה בעצמותיה" (עמ' 222). המספר עובר למסלול אחר של הסיפור ומספר על חזן ומשוררים, יוסל והירשל ושני רעיהם, המעמידים פנים של צדיק וחסידיו, נקלעים לכפרו של גרשון ומוזמנים לחתונה בתו עם מרדכי. ביום החתונה מזהה מרדכי את הירשל המוכר לו כחזן, אך אינו מגלה "מחונתנים" את התרמית בתנאי שהירשל יסייע בידו להשתחרר מנישואין כפויים אלה, ויודיע לכולם כי גילה סוד כמוס, ושמע "בשמים בסוד שרפי יה כי לא יאמרו 'קשר' לברית הזאת" (עמ' 235). ואכן, בדרשה בסעודת המצווה גילה "הצדיק" כי בעולמות העליונים לא אמרו "לדבק טוב". "הצדיק" קיבל את שכרו גם בעד ספר הכריתות, ומרדכי הביא לבית אביו את דמי הנדונה שקיבל, 500 שקל כסף, וקנה את חלקת השדה והבית אשר גר בו ושתי פרות שמנות, ולמחרת עזב מרדכי את הכפר "ואיננו!" (עמ' 237).

עשר שנים לאחר מכן, "דאקטאר מאקס גרינבוים" הוא "לאנדעסאדוואקאט" (עמ' 238), ולפניו מופיע שלמה, שירד מנכסיו, ועתה תובע את אחותו לדין, אך הדוקטור, הוא מרדכי, יוצא לעזרת דבורה, שלא מעלה מעל (עמ' 239), ומציג את עצמו לפניו, והוא נכון עתה לשאתה לאשה, "מצאתי היום את שאהבה נפשי!" (עמ' 242). הסיפור מסתיים באחרית דבר. הזוג בא לבקר את הוריו של מרדכי, ומשם הם נוסעים לכפר של גרשון, שבינתיים ירד מנכסיו, וחייב לשלם לאדוני הכפר 500 כסף. מרדכי משאיר מכתב ובו אלף כסף, כהחזר תשלום בריבית על שלקח מהם במרמה 500 כסף וגירש את צרעה (עמ' 243).

הסיפור כתוב בסגנון שוטף, גדוש תיאורים ואפיוני הדמויות. הדמויות המשכיליות מתוארות על פי הנוסחים המקובלים בהשכלה, ואף שמו של מרדכי מקובל כשם של משכיל שעתיד לעלות לגדולה, כבסיפורו של בראנדשטטר, "מרדכי קיזאוויץ".²⁸ העלילה מסתבכת עם עליות ומורדות בחיי אנשים, ושואבת מן הסאטירה האנטי חסידית

על העמדת הפנים של "הצדיקים".

המחבר הביא כמוטו לסיפור בית משירו של שלום הכהן "חלי אהבה" שנדפס במלואו בהצפירה (תקפ"ג), על צביעותם של בני אדם בנישואין, המסכם את עיקר הסיפור: "אשה כי תארש לא יפיה תפספ, / באשת חן אשת חיל ימעלו מעל, / הון בהון יתחתן, כסף אהב כסף, / רכוש נתן לשיגל וזהב עשו לבעל".²⁹

הערות

- 1 "בכורים לשנת ה' תרכ"ו מחברת אגרת מאמרים לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה מאת החכמים" [...] ומאת המוציא לאור נפתלי קעללער. שנה שניה [שער כרך ב] / [המערכת]. בכורים, ב, תרכ"ה, בראש הכרך המקורי. משתתפי הכרך רשומים בעמוד השער: "מאיר איש שלום, ד' אפפענהיים, דוד גארדאן, אלעזר הורוויץ, היילפרין ז"ל, א"ה ווייס, אהרן יעללינעק, ל' לעוויזאהן, מ"ה לעטעריס, פייבל מיזעס, גבריאל פאלק, יעקב רייפמאן, זלמן שטערן".
- 2 "אל הנכבדים כותבי וקוראי הבכורים" [מאמר המוציא לאור] / מאיר איש שלום, בכורים, ב, תרכ"ה, עמ' [II] עמוד לא ממוספר בראש הכרך. ראו להלן מאמרו של לטריס. עוד על איש שלום, ראו קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א, מרחביה תשכ"ה, עמ' 98 (להלן: קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א), וכן, גפני, פשוטה של משנה, עמ' 303.
- 3 "Empfehlung" [המלצה; הצעה] / Ad. Jellinek. בכורים, שם, עמ' [III] עמוד לא ממוספר בראש הכרך.
- 4 "ציון ליקר רוח [...] נפתלי קעללער אשר בלא יומו נאסף אל עמיו" [מאמר הערכה] / מה"ל שם, XX-XVI.
- 5 "אל הקוראים" [מאמר העורך] / נפתלי קעללער. שם, עמ' [VI-IV], עמודים לא ממוספרים בראש הכרך.
- 6 "רגלא דאמוראי מזכרת ימי המות (Sterbetage) דקדושין] עליון רבנים ומורי העם" / זלמן שטערן. שם, עמ' [XV-IX] עמודים לא ממוספרים בראש הכרך.
- 7 "מנהג הזכרת נשמות" [מאמר] / זלמן שטערן. שם, עמ' XV-XIV.
- 8 "תפלה" / אלעזר הלוי איש-הורוויץ. שם, עמ' 197-199.
- 9 "צ'נים לנפשות אנשי מופת מבני עמנו אשר הלכו לעולמם בשנה זו" [פטירות] / המוציא לאור. שם, עמ' 89-129.
- 10 א. "קורות סדר הלמוד בשלש מאות שנים שלפני הרמב"ן" ב. "האשכנזים והפולנים" [מאמר] / אהרן יעללינעק. שם, עמ' 1-19; המשך מאמרו שנדפס בכרך א (בכורים, א, תרכ"ד, עמ' 26-1). עוד על הפלפול, ראו, גפני, פשוטה של משנה, עמ' 133 ואילך.
- 11 "תלמוד לומד ומלמד דבר בעתו על דבר הענינים הנחוצים לשים עין בוחנת עליהם בלמוד התלמוד" [מאמר] / אייזק הירש ווייס. בכורים, ב, תרכ"ה, עמ' 58-46. ראו ספרו דור דור ודורשיו.
- 12 על סמכות הסבוראים להוסיף ולגרוע מדברי התלמוד נדפסו בציון כמה מאמרים: "דברי הרב מהור"ר יוסף אויב" [מאמר] / יוסף אויב. ציון, א, ניסן תר"א, עמ' 107-109. "תשובות לשאלות העורך", ציון, א, תשרי תר"א, עמ' 4-5. תשרי, תר"א, עמ' 24. חשון, תר"א, "בעניין סמכות הסבוראים להוסיף דבר או לגרוע מדברי התלמוד" [תשובה לשאלות בעניין סמכות הסבוראים] [הערה] / איש מתושבי גאליציען. ציון, א, ניסן תר"א, עמ' 108-109. [תשובה לשאלות בעניין סמכות הסבוראים] [הערה] / משה העס. שם, עמ' 109.
- 13 "כבוד חכמים ינחלו" [מאמר] / פנחס מענדל היילפרין. בכורים, ב, תרכ"ה, עמ' 130-147. על הלפרן ראו קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א, עמ' 616. ספרו, תשובות באנשי און, האלהיים וריעיו, פרנקפורט תר"ה, נכתב בפסבדונים ס.מ.ן.
- 14 "תכונת בתי כנסיות ובתי מדרשות אשר היו בימי בעלי התלמוד ז"ל" [מאמר] / יעקב רייפמאן. בכורים, שם, עמ' 66-71.

- 15 "מאמר על תפלה קצרה של רבי יהושע" [מאמר] / דוד אפפעהיים. שם, עמ' 38-45. על דוד אופנהיים ראו קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, א, עמ' 46. על דיון בפרשת ה"עיבור" באותה תקופה ראו גפני, **פשוטה של משנה**, עמ' 159-162. וכן ראו מאמר **בהחלוצי** "על פירוש פרשת העיבור, חקירות חדשות" [באגדות ישנות] [מאמר] / מרדכי דובש. **החלוצי**, ב, תרי"ג, עמ' 101-105.
- 16 ראו גפני, שם, עמ' 67, כגון שי"ר ואברהם קרוכמאל ומאמריהם **בהחלוצי**.
- 17 "גלות בבל" [מאמר] / פייבל מיזעס. **בכורים**, ב, תרכ"ה, עמ' 71-78.
- 18 "משפחת גירי צדק ממדינת שוועדען" [מאמר] / יהודה ליב לעווזאהן. שם, עמ' 78-88. תולדות המשפחה על פי כתב יד שמסר המשורר והעורך שמואל מולדר מאמשטרדם למחבר, שנדפס בלשונויות אחרות בכתבי עת נוספים.
- 19 "דברים אחדים הנוגעים לתולדות מלאכת הדפוס ומדפיסי ספרים בלשון עבר בקרית מלך רב וויען הבירה במשך שמונים שנה האחרונות" [מאמר] / מאיר הלוי לעטעריס. שם, עמ' 20-38.
- 20 מסרתי לדפוס מאמר על שמיד, "המלכה"ד הנוכרי אנטון שמיד – מדפיסי ספרי קודש וספרי השכלה", שיידפס בקרוב.
- 21 "מאיר נתיב בשנים מי"א מזמורים המיוחסים לאסף והם מזמור פ' ופ"א" [מאמר פרשנות] / מאיר איש שלום (פריעדמאן). **בכורים**, ב, תרכ"ה, עמ' 147-149.
- 22 "שימת עין על מצב בני ישראל וקורותיהם בשנה שעברה" [ענייני דיומא] / דוד גארדאן. שם, עמ' 149-175.
- 23 נחמן הכהן קרוכמאל, **מורה נבוכי הזמן**, ורשה תרנ"ח, עמ' 28-29. מהד' ראשונה יצאה בלמברג ב-1851.
- 24 "שימת עין על ספרים חדשים שיצאו לאור בשנה זו" [מאמרי ביקורת ספרים] / המוציא לאור. **בכורים**, ב, תרכ"ה, עמ' 175-197.
- 25 "תחינה לר' דניאל בר יחיאל" [פיוט] / אהרן יעללינעק [מלבה"ד]. שם, עמ' 199-201.
- 26 "פתחה שניה לספר חכמת שלמה" [שיר] / נפתלי הירץ וויזל. שם, עמ' 201-211.
- 27 "דבק לאיטוב. תמונה מחיי בני ישראל בארץ גאליציען" [סיפור] / נפתלי קעללער. שם, עמ' 211-243.
- 28 מ"ד בראנדשטעטער, "מרדכי קיזאוויטץ. נאוועללע", **השחר**, א, חלק שני, חוב' ז, תרכ"ט, עמ' 17-31. **כל ספורי מ. ד. בראנדשטעטער**, א, קראקא, תרנ"ה (הוצאה שנייה, מהדורת צילום), תל-אביב תשכ"ח, עמ' 24-3; וראו מאמרו של ח' שמרוק, "השם המשמעותי מרדכי-מארקוס: גלגולו הספרותי של אידיאל חברתי", **תרביץ**, כ"ט (תש"ך), עמ' 76-98.
- 29 "חלי אהבה" [שיר] / שלום הכהן. **הצפירה**, א, 1824 [תקפ"ג], עמ' מג. השיר נדפס פה בשינויי פיסוק קלים.